

KIRIM-TÜRK YAZI DİLİNİN TARİHÇESİ *

A. SAMOYLOVIÇ

Çeviren: RASİME UYGUN

Altay'a gitmeden önce, Kazandaki Türk Tarih Kurumunun, sayın Prof. V. A. Bogoroditskiy'in 70. doğum yılı şerefine çıkardığı "Vestnik" sayısına, Kırım Türk yazı dilinin kısa tarihçesini yazıp göndermekle, kurumun, benim için büyük değer ifade eden, davetine karşılık vermekte acele ediyorum. Prof. V. A. Bogoroditskiy'in türkoloji çalışmalarından biri Kırım Türk¹ lehçesi hakkındadır. Bu konu bana, en çok Türk Tarih Kurumun dergisi için çok uygun görünüyordu, çünkü Tataristan ve Kırım yazı dillerinin kaynakları tek ve müşterektir. Bu da Kâşgarda Karahanlılar devrinde yazı dilinin kıpçaklaşması neticesinde teşekkülle başlayan ve XIII-XIV. yüzyıllarda Cuci ulusunda yerli ve canlı konuşma dilinin yardımı ile yeniden işlenmek suretiyle ortaya çıkan Cuci ulusunun yazı dilidir.

Kazan Türk konuşma dili ile birlikte Kazan yazı dili XI-XIV yüzyıllarında Kıpçak türkçesinin devamı olarak onunla ilgisini sarıh bir şekilde muhafaza ettiği halde, Kırım Türklerinin siyasî, kültürel ve etnik tarihini tayin eden özel coğrafi durumu dolayısıyla Kırım'da yazı dilinin gelişmesi, Tataristan'dakinden ayrı bir yönde olmuştur: bunun belli başlı sebebi Komşu Türkiye'nin siyasî ve kültürel alanında yaptığı etkidir. Konuşma dili ise, güneybatı (Oğuz) ve kuzeybatı (Kıpçak) olmak üzere başlıca iki çeşitli şive grupuna ayrılmıştır.

Böylece, Kırım'da iki belli başlı şivenin bir arada bulunması yerli yazı dilinin yazgısı üzerinde menfi etkiler göstermiştir. Bu ikilik yüzünden yazı dilinin Oğuz esasına dayanmasını isteyenlerle, Kıpçak esasına dayanmasını isteyenler arasında ortaya çıkan savaşa belli ve umumun kabul ettiği bir yazı dilinin kuruluşuna uzun zaman engel olmuştur, bugün buna en kuvvetli namzet son zamanlarda Gasprinskiy'in Oğuz temeli üzerinde işlediği dildir.

* Vestnik Nauçnogo Obşçestva Tatarovedeniya N. 7. İzd. Akad. Tsentra Nar. Kom. Pvesveşçeniya T C C R 1927.

¹ O Krimsko-tatarskom nareçii. Kazan 1903.

Kırım'da, yazı diline hâkim olmak için bu iki şive arasında ortaya çıkan mücadelenin oldukça uzun ve henüz ilmî yazılarda gereğince ele alınmamış bulunan bir tarihçesi vardır.

XV-XVIII. yüzyıllara ait Kırım-Türk edebiyatının çok fakir olması, bu devrin yazı dilinin aydınlatılması için belli başlı kaynakları hanlık kançelyaryalarında ve en çok resmî uluslararası haberleşmeden çıkan resmî belgelerdir.

Kırım tarihi için değerli olduğu kadar Kırım Türk yazı dili için de büyük değer ifade eden *Materialı dlya istorii Krimskogo hanstva izvleçen-niye po rasporyajeniyu İ. Akademii Nauk, iz Moskovskogo glavnogo arhiva ministerstva inostrannh del* (1864g). adlı eser, tanınmış ulusal Kazan bilgini Molla Hüseyin Feyzehanov ve V. V. Velyaminov-Zernov'a borçluyuz.

Bu hacımlı Materyallar'daki Kırım türkçesi ile yazılı belgeler XVI-XVII. yüzyıllara aittir, ve Osmanlı Türk yazı dilinin, XVII. yüzyılının sonuna kadar, Kırım hanlarının kançelyariyelerinde Cuci Ulusunun edebî geleneğini yok etmeği başaramadıklarına tanıklık ettiği gibi, canlı istep Nogay konuşma dilinin de Kırım Türk hanlık devletinin uluslararası haberleşmenin resmî diline bir dereceye kadar çıkabildiğine tanıklık etmektedir.

Aşağıda, I. Selim Giray'ın bakanı Bahadır ağanın Prens V. V. Golitsin'e (s. 894-897) göndermiş olduğu XVII. yüzyıl Kırım Türk belgenin dil bakımından tahlilini veriyorum. Bu belge, Orta Asya Türkçesi yazı dilinin arkaik öğelerini ve yerli canlı lehçenin izlerini taşıyan, kıpçakçanın Osmanlıcaya hâkim olan karışık bir osmanlı kıpçak dilinin oldukça tipik bir örneğidir.

FONETİK

Kuzeybatı (kıp.) ve güneybatı (oğuz) şivelerinde kelime sonundaki *ı* veya *u*, kuzeydoğu şivelerinde *ıg*, *ug*, güneydoğu şivelerinde ise karşılığı *ık*, *uk*'tur.

İncelediğim metinde *uluğ* kelimesi (s. 894, str. 7,12,13) Orta Asya Türk yazı dilinin Kâşgar-Karahanlı devresine uygun arkaik şekilde geçer, kıpçak ve oğuz şivelerinde bu kelimenin karşılığı *ulu*'dur.

Osmanlıca unvanlarında görülen kalıplaşmış *lu* eki meselâ شوکتلو (s. 894, str. 9-10) دولتلو، سعادتلو، عظمتلو (str. 11) کپچاک grubunda *lu* dır. Aynı ek yeni Türkçede ve جیلولی kelimenin gösterdiği gibi kıpçakçada *lu* dır. (s. 896, str. 17).

Metnimizde, kelime sonundaki *-eg* hecesinde kıpçakçaya has müşterek *g/y* karşılama ب kelimesinde (s. 894, str. 12, 17) görülür. Bu örnekte türk (oğuz) *bey* değil, kıpç. *biy* vardır. Bu da konuşulan Kırım türkçesindeki میرزا بك (s. 896, str. 2) adındaki şekle uymamaktadır اوشارسیز ‘göze hoş görünmeyen’ (s. 896, str. 5) kelimesi de kuzeybatı grubu ses durumunu gösterir (kaz. -türk, türk, karaim v. b. uşa ‘benzemek’ fiili ile krş., Radloff I, 1772-3). Buna yakın şive gruplarında مین (s. 984, str. 11) vardır, osmanlıcada bunun karşılığı بن dır. Diğer taraftan Türkiye türkçesi fonetiği şu kelimelerde belli olur: واروب ‘varub’ (895), str. 6), ويرجك ‘verecek’ (897, str. 4). Buna karşılık şekiller: باروب (s. 896, str. 17), برهچك (s. 897, str. 4) Kırım türkçesine hastır. Daha XI. yüzyıllarda Kâşgarlı Mahmud, kıpçakçada kelime başında *y* yerine *c*’nin bulunduğu işaret eder, bu özellik halen de kıpçakçanın birtakım şivelerinde vardır. Bunun yanında araştırdığım metinde noğayca için şu şekilleri görülmektedir: جلولاشماندهر ‘fidye vererek kurtama’, جلولو جی، جووکان ‘seyyah’ (s. 896, str. 16, 17); جبروب ‘düşmanlık ve kötülük’ (s. 986, str. 3), جبروب ‘göndererek’ (s. 896, str. 21), bunun yanında da ایردیکز ‘siz göndererseniz’ (s. 896, str. 20). Oğuz türkçesinde *ol-* ve şimal türkçesindeki *bol-* fülle, bize çağdaş Kırım türk lehçelerinde olduğu gibi, metnimizde de rastlanmaktadır *bol-*: اولان (s. 894, str. 11), بولغان (s. 894, str. 9), بولغاندین (895, str. 1), اولدغندن (895, str. 11), بولور (s. 894, str. 16) اولنور (s. 895 str. 13).

Morfoloji ve sentaks

Metnimizdeki isim çekiminde kuzey şekilleri başta olmakla beraber Türkiye türkçesine özgü şekillere de rastlanır: عالیت سینغه ‘Golitsin’e’ (s. 896, str. 15), دوستلغنه (s. 896, str. 13) yanında bir de دوستلغنه ‘dostluk için’ (s. 896, str. 5). Orta Asya Türkçesinde kullanılan arkaik *dın* ablativ eki kullanılmaktadır. اندین بودن ‘ondan önce’ (s. 896, str. 9), صورغانمزدین صوکره ‘biz sorduktan sonra’ (884, str. 6), ve normal şekli حضر تارینه ‘hazretlerine’ (894, str. 17) yanında arkaik dativ eki 3 ü şahıs mülkiyet eki ile genişletilmiş bir kelimedede هر بر لرینکه ‘her birine’ (896, str. 12) bir kerre geçer. Fiil şekillerinden de kıpçak grubuna ve Orta Asya Türk yazı diline özel

olanları başta gelirler. Türkiye Türkçesinde son yaygın olan *-miş*'li şekil incelediğim metinde ancak bir defa geçmektedir, o da yardımcı fiilden gelmek üzere: ويرجك ايمش 'geri verecek gibi idi' (897, str. 4), bunun yerine hem isim hem bildirici olarak *gan*'lı şekil görülür: ييارلكان محيت نامه 'yazılmış' (896, str. 8); يازلغاندر 'gönderilen hatırlı yarlıklar' (894, str. 17-18); ياد قلنغان ايردى 'daha önce anılmıştır' (896, str. 12); صويقلق كلهجك بولغانين سيز بيلورسز 'soğukların geleceğini siz bilirsiniz' (895, str. 15). Bu *gan*'lı şekil Türkiye Türkçesindeki *dık*'li şeklin manasında da kullanılır, bizim metnimizde yalnız bir kerre geçer: معلوم همایونلری اولدغندن 'hümayunları öğrendikten sonra' (895, str. 1); يياركانلر ندين 'onlar gittikten sonra' (895, str. 5). Türkiye Türkçesini andıran örneğinde ablatif eki *dan*'dır, fakat ikinci yani arkaik Orta Asya Türkçesindeki örnekte *dın*'dır. Bir kaç kerre yardımcı fiille kurulan dilek kipinde *-gay* eki geçmektedir: بردوكای 'emek sarfetsenize' (895, str. 9, 896, str. 6; str. 8); قلمغای ايرديكز 'yapmaydınız' (896, str. 7); چالشقای ايرديكوز 'verilmesi için emir versenize' (896, str. 7); ايرديكز 'verilmesi için' (896, str. 11). Bugünkü Kazan Türkçesinde ve daha başka şive gruplarında da olduğu gibi metnimizde de amacı ifade için *ar* ekli isim fiilinin datifi kullanılır: قیلورغه 'ayapmak' (895, str. 8), طوطارغه 'tutmak', بیریلورکا 'verilmesi için' (896, str. 11). Seyrek olmakla beraber, aynı manada da *-mak* ekli mastarın datifi de görülür: کورمهکه بیورتوب 'bakmak için emir aldirmek' (896, str. 6). *Mak* eki, bazen *-luk* eki ile genişletilerek hem özne hem bildirici ödevini yapıyor: قیلدرمقدر 'yaptırılmalı' (895, str. 14); رضا برلمکدر 'razı olmamalı' (896, str. 13); چالشمقلقدر 'çalışmalıdır' (895, str. 11); ايردى آلغان ماللرين 'zaptedilen mallarının alınıp kendilerine teslim edilmesi için evvelden bildirilmelidir' (895, str. 12) *-ib* ekli müspet gerundium şeklinin karşılığı *may* ekli menfi şekildir: بولمای 'olmayarak' (895, str. 9); برمای 'vermeyerek' (897, str. 3), *-mayüp* şekline de rastlanmaktadır: ويريلمیوب (897, str. 4), ويرمیوب (897, str. 4).

Postpozisyonlar arasında *-ile* manasına gelen çeşitli şekillerde görülür: ايله (895, str. 4; 896, str. 1; 897, str. 5), له (897, str. 1); Orta Asya برلن (896, str. 20), Orta Asya ve Kırım بیلن (897, str. 6) ve en çok ن ميك (894, str. 7,8 v b.), bu son şekli Radloff almamış, Pavet d'Courteile (s. 506) yalnız Kırım şivelerinde kullanılan şeklini almıştır (anlaşılan Velyaminov-Zernov'un çalışmalarına dayanmaktadır), Zenker ve Şeyh Süleyman Buharî'nin sözlüklerinde şive ve kaynak gösterilmemektedir.

Sözlük

Türk edebiyatının, Kutadgu Bilig'le başlayan islâmiyet devrinin, bizce tanınan, en eski yadigârlarında da Arap ve İran yazı dillerinin unsurlarına rastlanmaktadır. Ancak, bilindiği gibi bu unsurlar osmanlı yazı dilinde daha çok vardır. Araştırdığım metinde, osmanlıca'nın Kırım Tatar hanlığının resmî diline etkisi görülmektedir, hem de bu unsurlar Coçi ulusu devrine nisbeten çoğalmıştı. İncelediğim XVII. yüzyılda ait metinde de Kutadgu Bilig'te olduğu gibi, Kırım Hanın unvanında, eski türkçede, moğolcada ve şamanistlerde kullanılan تنگری Kutadgu Bilig'te de olduğu gibi arapça sıfatları ile birlikte geçmesi dikkati çekmektedir: (894, str. 7). Türklere ait dinî terimlerin Kırım'da hanlık devrinde sabitliği bilhassa Gazi Girey Hanın Polonya Kralına gönderdiği (H. 1000) 1591-92 yılında ait yarlığın başında görülmektedir. Eski türkçede, kısmen şamanlarda kullanılan ilâhların adları yanında "rus, prens, knyaz, meşçan, pan" kelimeleri geçmektedir: اولوغ اوردو اولوغ خانى غازى كراى سوزم الله و خدای ايديم و ايزد و اوغان تينگرى تعالى حضرتلرى نينك وحدانيقى و عظمتى برلا باشك نسون اونك قول نينك وصول قول نينك اولوغ اولوسى نينك تومان بيلكان مينك يوز اون بيلكان اوغلانلارينكا و بيلكلارينكا خدای ايزد الله ve farsça ايزد خدای ايديم 'benim sahibim' (uygurca fonetiğine uygun şamanca bir terim; yakutçada da: iggi 'nefes-sahib), تنگرى ve اوغان arapça قادر dan çevrilmiştir. 'kudretli'; bk. M. Kâşkarî I, 73).

XVII. yüzyıla ait olan bu metnimizde han unvanı Deşti Kıpçağın (894, str. 8) ve dolayısıyla, benim bu yazımda Kazan ve Kırım istep Türklerinin atalarından biri ve asıl müşterek atası olarak sık sık temas edilen, Kıpçak türkçesinin hâtırasını muhafaza etmektedir. Kelimelerin değerlerini gözetliyerek arapçadaki alfabe sırasına göre sıralamaktayım: آ لغارتوب 'izah ederek' (896, str. 19). Bu filin kökü Radloff'un sözlüğünde, Kıpçak (I, 187) ve uygurcaya ait kısmında (I, 183) gösterilmiştir. اندای 'öyle' (895, str. 14). Kelimenin bu şekli Radloff tarafından Tatar ve Kırgız şivelerine ait olduğu gösterilmiştir. (I, 238). Bu kelimeye benzer şekil موندی kelimesidir (895, str. 18; 896, str. 5), Radloff bu kelimeyi *mundiy*, *mundiy* şekilleri ile göstermiştir (IV, 2188).

اوردا 'hükümet merkezi, (894, str. 7), M. Kâşgaride اوردا (I, 112). (896, str. 19) metinde bunun karşılığı olan كندى şekli yoktur. اوزغان 'sabık, evvel, geçmiş (895, str. 2; 896, str. 8). Radloff bu fiili

Sibirya (I, 1137), Kazak, Çağatay ve Çini-Türkistan (I, 1143) şivelerinden almaktadır.

بيورق 'buyruk, emir (896, str. 19; 897, str. 1). Arkaik bir kelimedir (Radloff IV, 1143).

تلماچ 'çevirmen, tilmaç' (894, str. 18). Radloff bu kelimeyi Sibirya, Kazak, Uygur (III, 1389-90) şivelerinden bir kaç şekli ile almaktadır. ایرماس 'değil' (896, str. 6). Metinde ne osmanlıcadaki دکل ne çağatay توکل şekillerine rastlanmamaktadır. جلو 'rehinle kurtarma' (896, str. 16). Bu kelimededen isim şekilleri: جيلولى (896, str. 17) ve جلولا شقاندە (896, str. 17). Bu kelimenin Velyaminov-Zernov'un yayınladığı Kırım belgelerinde çeşitli şekilleri: جلو (49, str. 16), يولوغ (22, str. 16), يلو (152, str. 12; 17). جلو kelimesi hakkında başka bir yerde bahsetmişim². Bu şekil nogaycaya meyillidir.

چیت 'uc, hudut, civar' (896, s. 9) anlamına gelir. Radloff bu kelimeyi şimalbatı ve güneydoğu Türk şivelerinde çet (III, 1982) ve çit (III, 2140) şeklinde vermektedir. صانمش 'hesap (894, s. 8) anlamına gelir, Radloff bu kelimenin bu anlamıyla yalnız *Kutatgu Bilig*'e dayanarak verir (IV, 270). Metnimizde ise bu kelime ile aynı satırda ve aynı anlamda صاب kelimesi de vardır.

طاطوليچ 'anlaşma, dostluk, sulh (894, s. 16; 895, s. 21) anlamına gelir ve Tatu 'sulh, uygun' anlamına gelen isimden gelir. Doğruluğu Radloff'un sözlüğünde Kazan-Türk ve kazakçadan alınmış örneklerle (III, 906) tasdik edilmiştir. Aynı eserde Radloff'un çağataycaya örnek vermeden dayanması Pavet d'Courteile, Zenker, Vambery ve Suleyman Buhari'nin sözlüklerinde bulunmaması, bu fikri desteklenmemiş kalıyor.

قچ kelimesi بر قچ ibaresinde geçer (896, s. 17) Bu kelimenin osmanlıcadan alınmış olduğu sayılabilir.

والغان ماللرين قايتا آلوب 'ellerinden alınmış mallarını geri alarak' demektir. Radloff, Pavet d'Courteile, Vambery, Zenker'in sözlüklerinde bu kelimeye bu anlamı vermemektedirler, halbuki kaytmak fiiline bakılırsa verilen anlamın doğru sayılması gerekir. Metnin başka bir yerinde aynı kelimeye rastlanmaktadır, işte bu durum beni şüpheye düşürmektedir: ميلان قايتا قيلغان سودكر كشيلىرغه (895, s. 20)

² Sredneaziatsko - turetskiye nadpisi na glinyanom Kuşine iz Sarayçika. Zap. Vost. Otd. Russk. Arh. Obş., C. XXI, 1912, 042 s.

کوب 'çok' (894, s. 8 v. d.). Osmanlıcadaki bunun karşılığı *çok* metinde rastlanmamaktadır.

XVII. yüzyıla ait, Kırım-Türk metinlerinden birinin kısa araştırması, Kırım-Türk edebiyatının en eski eserinin osmanlıca tercümesinde³ Kırım ve istep (دشت دلی قرم دلی) yani Kıpçak istep dili olarak adlandırılan, Kırım-Türk edebî dilinin XVII. yüzyıl sonunda bağımsızlığını korumaya çalıştığını, açıkça belirttiğini sanıyorum. Bu edebî dilin mazisi, elimize geçen bütün Kırım-Türk dil anıtları ilmî bir araştırmadan geçtikten sonra, daha iyi anlaşılacaktır. Bu araştırmanın en evvel Kırım ve Tataristan türkologları tarafından yapılmasını bekliyoruz.

³ P. Falev. *Staro-osmanskiy prevod 'Krimskoy poemu. Zap. Kol. Vost. C. I* 1925, 143 ve 160 s.